

Rolanda Fugger Germadnik

Podoba Juda v mohorjani v drugi polovici 19. stoletja

FUGGER GERMADNIK Rolanda, mag., muzejska svetovalka, Pokrajinski muzej Celje, Trg celjskih knezov 8, SI-3000 Celje

323.12:655.41"18"

PODOBA JUDA V MOHORJANI V DRUGI
POLOVICI 19. STOLETJA

Kljub dejstvu, da so bili Judje izgnani iz osrednjih slovenskih dežel – Koroške, Kranjske in Štajerske konec 15. in v začetku 16. stoletja – se je tudi med Slovenci v drugi polovici 19. stoletja nezadržno širil antisemitizem. Protijudovsko razpoloženje se je v slovenskem prostoru oblikovalo pod vplivom dunajskega antisemitizma. Pomemben prenašalec antisemitiskih idej je bil dnevni tisk in različne druge publikacije. Med njimi publikacije Družbe sv. Mohorja, ki so v drugi polovici 19. stoletja v slovenskem prostoru širile pretežno negativno podobo Juda.

Ključne besede: slovenski antisemitizem, Družba sv. Mohorja, druga polovica 19. stoletja

FUGGER GERMADNIK Rolanda, MA, Museum Councillor, Celje Regional Museum, Trg celjskih knezov 8, SI-3000 Celje

323.12:655.41"18"

THE IMAGE OF THE JEW IN "MOHORJANA" IN
THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Although Jews had been driven out of the main Slovene provinces – Carinthia, Carniola and Styria – in the 15th and at the beginning of the 16th century, anti-Semitism spread rapidly among Slovenes in the second half of the 19th century. Anti-Semitic sentiment in Slovenia developed under the strong influence of Viennese anti-Semitism. Anti-Semitic ideas were spread by the daily press and other publications. These included publications by the Družba sv. Mohorja (St. Mohor Society) publishing house, whose portrayal of the Jews in Slovenia in the second half of the 19th century was mostly negative.

Key words: Slovene anti-Semitism, St. Mohor Society, second half of the 19th century

Judje so bili prisotni na prostoru današnjega slovenskega ozemlja od 4. stoletja dalje. Iz slovenske sredine so jih konec 14. stoletja izgnali Habsburžani v funkciji deželnih knezov, najprej iz Koroške in Štajerske, iz Kranjske pa v začetku 16. stoletja. Do 19. stoletja so Judje kontinuirano bivali v stiku s Slovenci samo v Trstu, Gorici in v Prekmurju.

Konec 18. in v začetku 19. stoletja so evropske države pričele postopoma ukinjati zakonodajo, ki je Jude omejevala in jih razlikovala od ostalih državljanov. Konkretno v Habsburški monarhiji je Jožef II. leta 1782 izdal tolerančni patent, ni pa odpravil zakonodaje o judovskem izgonu. Zato so se prvi Judje na Kranjsko, konkretno v Ljubljano, lahko naselili šele v času francoske oblasti v Ilirskih provincah. Judje so dokončno postali enakopravni državljani po ustavni zakonodaji iz leta 1867; od takrat so se lahko naseljevali po vsem prostoru Avstro-Ogrske.

Postopna emancipacija in integracija Judov je v drugi polovici 19. stoletja med ljudmi sprožila val odpora, ki se je postopoma oblikoval v sodobni antisemitizem. Tradicionalno nasprotovanje Judom, ki je zaznamovalo Evropo od 12. stoletja dalje, je bilo versko pogojeno; antisemitizem 19. stoletja pa se je oprl na vedo o rasah. Tako imenovani znanstveni antisemitizem so različne politične stranke vključile v program in je postal osnova množičnih gibanj.¹

V drugi polovici 19. stoletja se je moderni antisemitizem ukoreninil tudi med Slovenci in postal neločljivi del jezika in kulture. Po mnenju Štepeca je nastal v pretežni meri pod vplivom dunajskega kulturnega kroga. Dunaj je bil izobraževalno in kulturno središče monarhije in tu se je velik del izobraženih Slovencev prvič srečal tako z Judom kot s protijudovstvom. Novo oblikovana predstava o Judu je običajno presegla domače, z biblijsko simboliko pogojene predsodke.²

Velik vpliv je na slovenski antisemitizem imel protijudovski odnos pri ostalih slovanskih naro-

dih, saj so Slovenci na Slované vezali svojo bodočo usodo. Slovenski izobraženci 19. stoletja so aktivno sodelovali pri širjenju antisemitizma; med njimi so bili redki, ki so se s pisano besedo oglašali v tiskanih medijih in niso zapisali vsaj »drobne« protijudovske opombe. To je veljalo za oba nasproti si stoječa politična tabora (liberalnega in katoliškega). Čeprav med Slovenci ni nastal noben protijudovski program, kot jih lahko sledimo drugod po Evropi, so bili glasovi, ki so se dvignili proti antisemitizmu, redki oz. jih skoraj ni bilo.³ Slovenski intelektualci so k tradicionalnim predsodkom o Judih dodali moderno protijudovsko retoriko.

Vsebina slovenskega antisemitizma je bila v veliki meri reakcija na naraščajočo modernizacijo družbe kot posledico pospešene industrializacije slovenskih dežel v drugi polovici 19. stoletja. Modernizacija je izzvala gospodarsko krizo in ogrozila tradicionalne vrednote in medsebojna razmerja. Antisemitizem lahko razumemo kot poskus reševanja različnih socialnih vprašanj, saj so se negativne posledice modernizacije persofinicirale v Judu kot lastniku kapitala. Na Dunaju pride konec 19. stoletja do najizrazitejše povezave med krščanskim socializmom in antisemitizmom; krščansko socialna protijudovska usmeritev je pod dunajskim vplivom prevladala tudi v slovenski sredini. Dunajski krščanski socialci so židovstvo povezovali s kapitalizmom in liberalizmom, niso pa nastopali proti enakopravnosti narodov v monarhiji in seveda niso nastopali proti katoliški veri. Našteto jih je priporočalo in naletelo na pozitiven odnos v slovenski sredini; Karl Lueger, dunajski župan, ki je stal na čelu antisemitskega gibanja, je imel številne pristaše med Slovenci, v veliki meri tudi med slovenskimi duhovniki.⁴

V 19. stoletju je bil prenašalec idejnih pogledov in nazorov v prvi vrsti tisk v obliki dnevnega časopisja in drugih publikacij. Štepec, ki je obdelal slovensko časopisje, ugotavlja, da so bili Slovenci o protijudovskem dogajanju dobro in sproti obveščeni. V večini člankov gre za povzetke iz tujih časopisov, pri čemer je pisec običajno dodal še svoj komentar.

¹ Marko Štepec, *Antisemitizem, Evropa in Slovenci, v: Slovenci v Evropi. O nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo, Historia 5, Ljubljana 2002, (v nadaljevanju: Štepec, 2002), str. 61.*

² Štepec, 2002, str. 64.

³ Štepec, 2002, str. 84–85.

⁴ Štepec, 2002, str. 67–68.

Medtem ko je časopisje zajelo le določen procent slovenskega prebivalstva, omejenega na trško in mestno sredino, so večino slovenskega prebivalstva konec 19. stoletja še vedno predstavljali kmetje. Vzgoji in omiki tega dela prebivalstva so bile namenjene različne publikacije, ki so se v 19. stoletju širile na slovenskem podeželju. Prvo mesto med izdajatelji je tako po številu izdanih publikacij kot tudi po razširjenosti v vseh slovenskih deželah in po priljubljenosti pripadalo Društvu sv. Mohora (1852) oziroma od leta 1860 dalje Družbi sv. Mohorja v Celovcu.

Družba sv. Mohorja v Celovcu

Leta 1851 (1852) so v Celovcu štirje koroški duhovniki in trije učitelji ustanovili Društvo sv. Mohora. Društvo si je zadalo cilj - z izdajo knjig dvigniti stopnjo krščanske omike, podpirati pobožno in lepo vedenje in ohranjati katoliško vero med slovenskim ljudstvom. Konec petdesetih let je društvo zašlo v krizo, iz katere se je leta 1860 izmotalo s preoblikovanjem v družbo ali bratovščino sv. Mohorja; reorganizaciji je sledil nezadržen vzpon.⁵ Leta 1855 je imelo društvo 850 članov, ki je do leta 1860 padlo na samo še 160. Leta 1870 je članstvo poraslo na 10.458.⁶ Slabih štirideset let kasneje, leta 1907, je Družba sv. Mohorja vpisala na seznam prejemnikov publikacij 79.146 naslovnikov; od tega največ v ljubljanski škofiji (31.007) in lavantinski škofiji (23.732). Jeseni 1907 je poromalo k članom 474.876 Mohorjevih knjig. Predvideva se, da je družba od nastanka do leta 1907 poslala med Slovence 11.275.810 publikacij, brez všteti ponatisov in poznejših naročil.⁷

Hladnik, ki je pregledoval naročnike po socialni strukturi, je za leto 1874 izračunal, da je bilo med njimi 25 % kmetov, 22 % posestnikov, 25 % obrtnikov, 18 % uradništva in inteligence in 9 % delavcev. Potrebno je opozoriti, da so se z besedo posestnik običajno poimenovali tudi bogatejši kmetje. Nadalje so Hladniku izračuni pokazali, da je na višku popularnosti, tik pred začetkom prve svetov-

ne vojne, knjižni dar izhajal v več kot 90.000 izvodih in da je ob predpostavki, da je večina kupcev knjigo tudi prebrala, knjiga dosegla vsakega petega od skupno 1.360.000 Slovencev.⁸ Ob tem je potrebno poudariti, da so se Mohorjeve knjige medsebojno izposojale in da so se v resnici – in ne le v idiličnih podobah slovenskega podeželja – ob večerih brale v širšem krogu poslušalcev.

Vsakoletna mohorjana je obsegala obvezni koledar za bodoče leto in strokovna, v gospodarsko napredovanje usmerjena dela in povesti. Knjige so bile razumljive, konkretne in cenovno dostopne. Izvirna slovenska povest, kateri je družba posvečala poseben poudarek, je morala biti poučna in hkrati kratkočasna; žanr je bil lahko kmečki, verski ali zgodovinski. Teme poljudne povesti so bile razpadanje kmečkih domov, alkoholizem, industrializacija, izseljevanje v mesto in tujino, porast razbrzdanosti, izguba tradicij pri hranjenju, noši, obnašanju, vdor materializma in podobno.⁹

Koledar in povesti predstavljajo gradivo, iz katerega sem želela izluščiti podobo Juda, kakršno so v zavest Slovencev vtisnili v drugi polovici 19. stoletja literarni ustvarjalci, popotniki in tisti, ki so se čutili poklicane za omiko, vzgojo in ekonomsko blagostanje slovenskega naroda.

Judje v mohorjani

Koledar za tekoče leto je bil temelj vsakoletnih mohorjane. Občasno, ne pa vedno, je bralcu postregel s pregledom dogodkov po svetu v preteklem letu in pol. Dogodki, ki jih je običajno izbral in opisal urednik, so bili vedno tudi komentirani. Izšel je enkrat letno, zato so prostor v njem našli le najaktualnejši dogodki, ki so naleteli na širok odmev v evropskem prostoru. Tako je uredništvo med številnimi protijudovskimi procesi takratnega časa opozorilo na dva, najbolj razvpita: proces na Ogrskem zaradi domnevno judovskega obrednega zakola mlade kristjanke leta 1882 in ponovno sojenje Dreyfusu v Franciji leta 1899.

Hudo grozodejstvo, ki se je zgodilo na Ogrskem leta 1882, pisec najprej podrobno opiše. V manjšem trgu Tisza Eszlar-ju je živel poleg kristja-

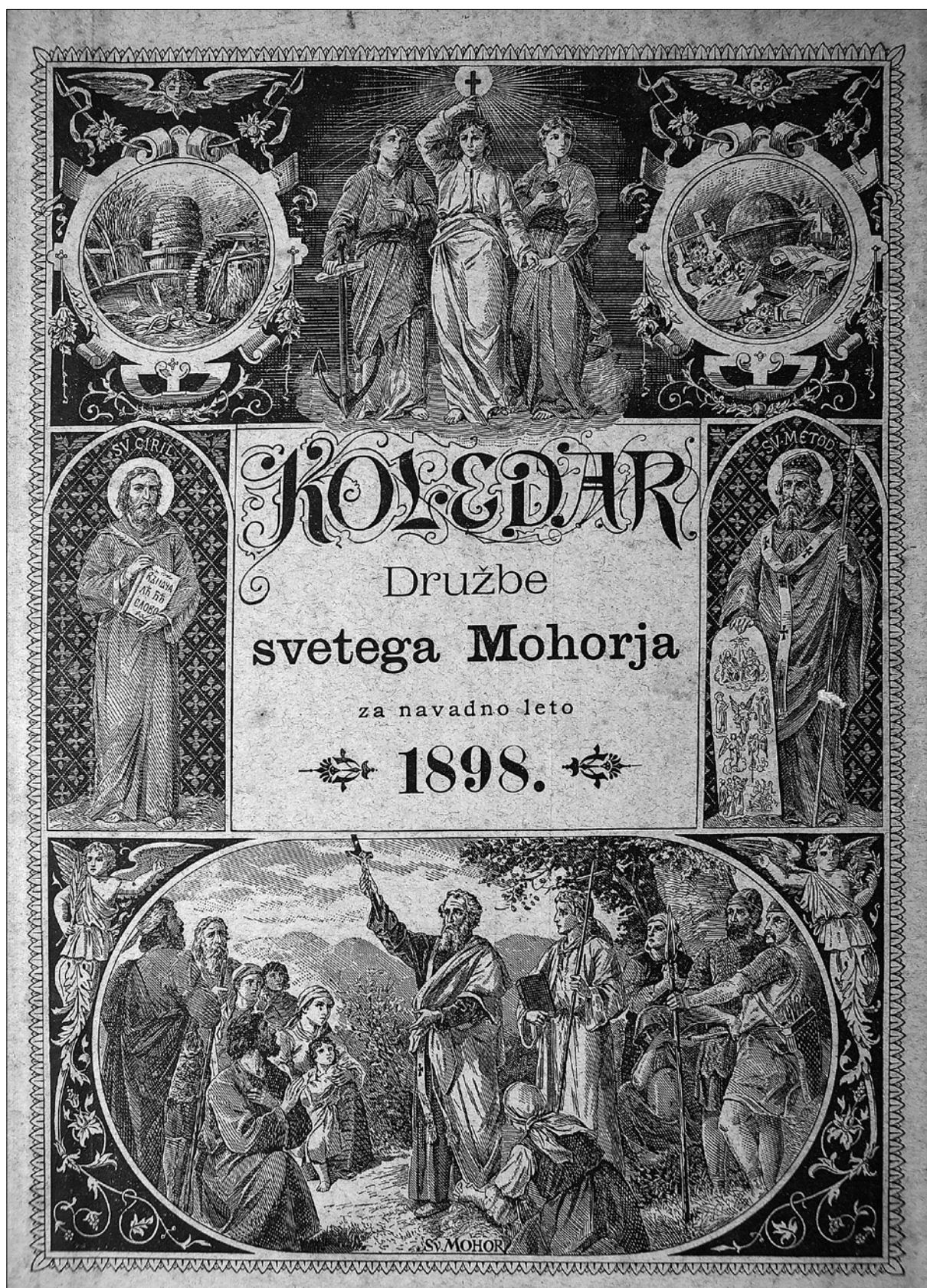
⁵ *Miran Hladnik, Mohorjeva in njeno leposlovje*, v: <http://www.ijs.si/lit/mohorj.html-l2> (v nadaljevanju: *Hladnik*), str. 1.

⁶ *Slovenski slovstveni zavodi*, v: *Koledarček Družbe sv. Mohora za navadno leto 1870, Celovec 1869*, str. 45-46.

⁷ *Glasnik Družbe sv. Mohorja*, v: *Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1908, Celovec 1907*, str. 133-134.

⁸ *Hladnik*, str. 2.

⁹ *Hladnik*, str. 5.

Koledar Mohorjeve družbe za leto 1898 (Osrednja knjižnica Celje)

nov veliko Judov, ki so imeli tam lastno sinagogo. 1. aprila je poslala gospodinja štirinajstletno deklo Estero Solimoši po barvo za predvelikonočno barvanje hiše. Dekle je izginilo in zaman so jo iskali. Potem je v kraju izbruhnila vest, da so jo Judje zaklali in kri porabili za svoje obrede. Zakol je videl 14 let star sin judovskega cerkovnika, ki je o vsem povedal očetu, ta pa mu je ukazal molčati. Da bi prikrili umor, naj bi podtaknili truplo utopljene osemnajstletnice, kar se je izkazalo za goljufijo. Zaprli so 12 Judov, ki so umor tajili. Ker dokazov ni bilo, so bili Judje oproščeni. Komentar pisca je bil, da je oprostilna sodba rezultat prizadevanja vsega judovskega sveta, »ker gorje Judom«, če bi se jim dokazalo, da rabijo krščansko kri pri obredih. Na Ogrskem je nato prišlo do nemirov, še posebej v Budimpešti, kjer so hoteli ljudje vse Jude pobiti. Enako razdraženi so bili ljudje po drugih mestih in »sploh so se po vsem svetu uprli proti Judom.« Nadalje pisec poroča o preteklem letu, ko so na stotine Judov pobili v Rusiji, zato so množično bežali v Avstrijo. Pisec sporoča bralcu, da se Judov povsod branijo, kar pa ni čudno, saj »kamor se Judje naselijo, uboža kmalu ves kraj. Delati ne marajo, ampak le ljudi odirajo in se žive od tujih žuljev. Kamor Žid pride, peča se le z trgovstvom in domači trgovec mora se kmalu umakniti. Zato je razburjenost proti njim občna.«¹⁰

Dolgoletno Dreyfusovo afero,¹¹ ki je skoraj za desetletja zaznamovala dogajanje v Franciji, je uredništvo mohorjane komentiralo z nekaj vrsticami. Bralca seznani, kako je bil Dreyfus obsojen na dosmrtno ječo zaradi izdaje državne tajnosti tuji državi. Letos, torej 1899, so sodbo razveljavili in ga ponovno postavili pred sodišče. Vse pa zato, ker je Dreyfus po rodu Žid. Židje so porabili ves vpliv in denarno moč, da bi dokazali njegovo nedolžnost, pri čemer urednik besedo nedolžnost postavi v narekovaje.¹²

V obeh primerih, kjer je pravna institucija obdolžence oprala krivde, se uredništvo postavi na stališče, da je sodna inštanca klonila pod vplivom judovske moči in denarja. Judje so krivi. Nasploh velja v očeh uredništva mohorjane Francija že pred Dreyfusovim primerom za deželo, kjer so na oblasti brezverci. Menihe, nune in duhovnike preganjajo, polno prostost pa dajejo goljufivim bogatinom in Judom, ki molzejo vso deželo in polnijo svoje žepe.¹³

Slika o razmerah v svetu, kakor jih vidi Sv. oče v letu 1892 in jo urednik ponuja v branje Mohorjanom, je prilično črna. Širi se nevera in verne kristjane stiskajo in preganjajo po vsem svetu. Svetu vladajo brezverski framononi (prostozidarji) in z njimi združeni Judi; skubijo verno ljudstvo, stiskajo narode, strahujejo vladarje in preganjajo katoliške duhovnike.¹⁴ Kot primer zaničevanja katoliške vere navaja dogajanje v Trieru, kjer je bila na ogled »sveta suknja Kristusova.« Protestantje in dunajski judovski časniki so se iz romarjev, bilo jih je skoraj dva milijona, neusmiljeno norčevali.¹⁵ Tudi v Rusiji, kjer je bila strašna lakota, so vojaki na ljudi, ki so napadli žitne shrambe bogatih Judov, streljali in jih trideset postrelili.¹⁶

Haderlap razmišlja o stanju duha v slovenskih deželah in vidi veliko težav in nadlog, vendar upa v boljšo prihodnost. Mnenja je, da versko mišljenje in čutenje usiha le pri Slovencih, na katere vpliva duh iz tujine, bodisi da se mudijo že več let v tujih deželah, bodisi da se šolajo na tujih univerzah ali pa prebirajo časnike, ki so pisani v tujem - liberalnem, veri sovražnem duhu zapadno-evropskih framononov in Judov. Nasprotno v nepopačenih Slovencih versko čutenje ne propada, število romarjev se večja, stare cerkve se popravljajo in nove se zidajo. Katoliško življenje se po mnenju urednika pomlajuje,¹⁷ v skrbeh pa je za obrt in kmetijstvo, ki še vedno močno nazadujeta.

Na splošno je vprašanje šibke ekonomske baze Slovencev, zlasti kmetov, eno od težišč, h ka-

¹⁰ J. Vrhovec, *Razgled po svetu, v: Koledar družbe sv. Mohora za prestopno leto 1885, Celovec 1884, str. 23-24.*

¹¹ Alfred Dreyfus (1859-1935), oficir v francoski armadi, je bil 15. 10. 1894 obtožen izdajstva v korist tuje države. 22. 12. 1894 je bil spoznan za krivega in poslan na Hudičeve otoke. Emile Zola je s številnimi somišljeniki dosegel, da je bil proces obnovljen. V letih 1898 do 1899 je potekalo ponovno sojenje. Dokončno je bil Dreyfus oproščen vsake krivde šele leta 1906.

¹² *Razgled po svetu. (Od januarja 1898 do julija 1899), v: Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1900,*

Celovec 1899, str. 79.

¹³ Filip Haderlap, *Razgled po svetu, Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1891, Celovec 1890, str. 115.*

¹⁴ Filip Haderlap, *Razgled po svetu, Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1893, Celovec 1892, str. 90.*

¹⁵ *Kot zgoraj, str. 93.*

¹⁶ *Kot zgoraj, str. 94.*

¹⁷ *Kot zgoraj, str. 92.*

teremu se pisci strokovnih in poljudno strokovnih člankov vedno znova vračajo. Slovensko podeželje je že od srede 19. stoletja bilo v veliki gospodarski krizi, ki se izkazuje v propadanju manjših kmetij in podeželskih obrtnikov, kar je imelo za posledico množično izseljevanje. Tudi na ekonomskem, ne samo na verskem področju, so se takratni narodni voditelji čutili ogrožene s strani judovskega kapitala. Vošnjak je že leta 1871 v Mohorjevem koledarju opozarjal, da so društva, ki imajo namen izobraževati slovensko ljudstvo, sicer zaželena, da pa niso zadostna. Slovenci potrebujejo društva, ki jim bodo pomagala v materialnem in gmotnem pogledu – to so hranilnice. Za zgled Vošnjak, sicer eden od najbolj znanih antisemitov med slovenskimi intelektualci druge polovice 19. stoletja, ponudi češke dežele. Med Čehi, piše Vošnjak, je dosti Židov (Judov) naseljenih in še pred približno petnajstimi leti je bil ves denar v židovskih rokah. Kmetje so si v stiski »pri teh oderuhih« izposojali denar za visoke obresti in postajali vedno bolj obubožani. Ljudski voditelji so, da bi ljudstvo »storili neodvisnega od požrešnega židovstva«, od leta 1858 dalje ustanavljali kmečke založnice in posojilnice in dosegli lepe uspehe.¹⁸

Poleg novic iz sveta, kjer je bilo mogoče z izborom in lastnim komentarjem ustvarjati judovsko podobo v očeh bralca, so bili ena od možnosti popisi popotovanj, kjer se je popotnik v živo srečal z Judom. Takšnih zapisov najdemo v mohorjani kar nekaj.

O spominih na popotovanje na Poljsko in v Rusijo se je leta 1879 razpisal neznanec, ki se je podpisal zgolj s kraticami M. L. Vtis, ki ga je M. L. posredoval bralcem, je bil skrajno neprijeten. Takole zapiše: »Kdor ima dober nos, naj se pelje od Heržanov do Varšave ali celo v Brest-Litovsk v vozu tretjega razreda, ker tam se peljejo skoro sami potomci očaka Abrahama. Ako bi ga obšla omedlevica, bi ne potreboval ne jesiha ne kolonjske vode, sam judovski smrad bi ga zdramil.«¹⁹ Pisec ne prizanaša niti Poljakom, saj jih oceni kot lene in

nesnažne ter vdane neredu in pijančevanju.²⁰ Razen tega pisec poroča, da je »od prvega judovskega berloga Heržanov skoro do Smolenska« po vaseh in manjših mestih vsa obrt in trgovina v rokah Judov.²¹ Prav tako se med potovanjem po Poljskem ne moreš okrepčati nikjer drugje kot v judovski gostilni, ker so vse gostilne na podeželju v njihovi lasti: »Jud ti postreže s kosom črnega kruha, v katerem je vse polno otrob in smeti, s kozarcem dragega žganja; tu in tam dobiš celo kupico piva, o katerem pa ne veš, ali je bilo shranjeno v sodu ali pa – v gnojnici: tako čisto in dobro je.«²² Ko pride naš popotnik v Rusijo, k narodu, ki je bil konec 19. stoletja Slovencem med ljubšimi, so vtisi povsem drugačni.

Poljskega Juda srečamo tudi v povesti o Jan-ku in njegovem prijatelju iz idilične vasice ob Visli, ki jima posredno uniči življenje prav Žid, katerega krčma je tamkajšnjo leglo zla.²³

O izredni zvitosti Judov v Galiciji in Bukovini poroča še Josip Vošnjak. Ko svari pred pijančevanjem, to naj bi bilo po splošnem mnenju vseh največje zlo, ki je v 19. stoletju grozilo Slovencem, omenja primer tamkajšnjih Judov. Omenjeni deželi sta bili edini primer, da je bilo prekomerno opijanje omejeno z zakonom. Toda judovski krčmarji se niso dali odpraviti tako zlahka. Po poročanju Vošnjaka so ob nedeljah in praznikih, ko so ljudje odhajali od službe božje, s špiritom škropili pred točilnicami in na ta način privabljali alkohola željne pivce.²⁴

Popotnik Fr. R. se ob popotovanju v Benetke sreča s tamkajšnjim judovskim življenjem. Ob tem pokomentira vzrok za nastanek getov znotraj mest ali judostanov, kot jih poimenuje. Razlaga, da je judovski rod razpršen po vsem svetu, in kamor pride, povsod baranta in ljudi odira, zlasti s posojanjem denarja za visoke obresti. In prav zaradi vztrajnega iskanja dobička so Judje krščanskim ljudem že od nekdaj trn v peti, zato so jih v mestih nastanili v

¹⁸ Jožef Vošnjak, *Posojilnice na pomoč kmečkemu ljudstvu, Koledarček Družbe sv. Mohora za prestopno leto 1872, Celovec 1871, str. 151.*

¹⁹ M. L., *Spomini na Poljsko in Rusko. Potopisne čertice, Koledar Družbe sv. Mohora za navadno leto 1879, Celovec 1878, str. 160.*

²⁰ Kot zgoraj, str. 158.

²¹ Kot zgoraj, str. 159.

²² Kot zgoraj, str. 161.

²³ *Kdor ne uboga, ga tepe nadloga. (Poljska pripovedka), v: Koledarček družbe svetega Mohora za prestopno leto 1864, Celovec 1863, str. 22.*

²⁴ Jožef Vošnjak, *Proti žganju, v: Koledar Družbe sv. Mohora za navadno leto 1886, Celovec 1885, str. 34.*

posebne predele, poimenovane geta, da so jih nato lahko vsak večer zaprli z železnimi vrati.²⁵

Enega od najzgodnejših popotnih vtisov nam ponudi Ivan Navratil, ki je popotoval prvič na Dunaj že leta 1851 in svoje spomine objavil šele štiri-deset let kasneje. Navratil je tudi edini od piscev, ki sem jih zasledila, da je Jude poimenoval z nadimki, in sicer Mavšelezar in Prepeličar. Navratil se je ob obisku Dunaja peš sprehodil skozi vse mestne predele. Ko ga je noga zanesla v okraj, ki je bil nekdaj tudi Judovsko mesto poimenovan in kjer je živel največ »Prepeličarjev«, zapiše: »Ako ne bi bilo tudi zapisano na zidu, da se ozka ulica, nekoliko niže na drugi strani, zove 'Judovska ulica', dopovedale bi mi bile to umazane cape, ki so visele na levo in na desno pred starinskimi prodajalnicami na ogled. Če pa sem gredoč le pogledal kakega 'Mavšelesa', privzdignil je hitro klobuk, pogledal me prijazno ter vprašal molče, a razumljivo – z očmi: Imate li kaj stare obleke naprodaj?« Zato je pisec hitel, ne da bi se obotavljal, dalje in se zatekel v cerkev sv. Rupreta.²⁶

Podobno sliko o Judih, le da tokrat v Pragi, je ponudil bralcem dr. Križanič. V Pragi je vsak večer obiskal tudi »židovski okraj«, od koder jih po mnenju avtorja ne bo mogoče nikoli pregnati, saj naj bi se bilo »žida« težje znebiti kot stenice. Židje so ob sončnem zahodu posedali pred hišami, kar se je zdelo avtorju na moč slikovito: »Pred vsakim pragom jih je bil kup, kakor bučel pred košem, ke-dar menijo drugi dan rojiti. Toda bučele po medu dišijo, židi pa – ne dišijo. Tako so zanemarjeni in umazani, da se obleka sveti od masti, kakor bi bila svilnata. Vode se pa menda zato ogibljejo, ker se krsta bojijo. Kar ga je mati v ničkah imela, vem, da žid ni več občutil dobrote čiste vode.«²⁷

Dr. Lambert Ehrlich je v Koledarju za leto 1910 opisal potovanje na Atos.²⁸ Potoval je preko Soluna, kjer je po statistiki bilo polovico mestnega

prebivalstva judovskega. Na avstrijskem konzulatu, kjer je popotnik zaprosil za vizo, naj bi bili krščan-skega Avstrijca nadvse veseli, saj so jih neprestano oblegali avstrijski Židje. Na Atosu, če gre verjeti piscu, naj bi bile vse gostinske usluge v judovskih rokah; v hotelu v naselju Dafne jih je sprejel »umazan žid« in tudi soba je bila polna stenice. Židovski lobi naj bi tudi izposloval takšen ladijski vozni red, da so bili popotniki prisiljeni prespati v judovskem hotelu. Razlaga je nadvse navdušila Ehrlichovega judovskega vodiča Davida, saj jo je dobrovoljno komentiral z vzklikom: »Ta pa zna.« V Karijesu so bile ponovno skoraj vse trgovine židovske, kar komentira pisec, češ, še v to samoto prodre njihov trgovski nagon. V srbskem samostanu Hilandar so bili popotniki povabljeni na kosilo in vsak je zastopal drug narod: »Francoz, Nemec, Srb, žid, Čeh in Slovenec so sedeli pri isti mizi«. Pozornost vzbuja dejstvo, da je Žid v navedku edini napisan z majhno začetnico.

Zvrhano mero protijudovstva se bralec naužije pri opisu popotovanja v Carigrad, kamor je v začetku 20. stoletja popotoval Ljudevit Stiasny. V Carigrad se je odpravil s parnikom iz Trsta in ker ni imel dovolj denarja, se je vozil v III. razredu. Ko je gledal sopotnike, mu je postalo tesno pri srcu, kajti takoj jih je prepoznal po oblekah in še bolj po kodrčkah za pristne Žide iz Galicije, »ki so izmed vseh na svetu najbolj zoperni«. Židje so pričeli takoj po odhodu obedovati: »Prišle so na dan razne čebu-lice in česnji, a veter je nosil njih luščine po krovu. Pač prijetna vonjava; da ni bila prehuda, poskrbel je rahel veter.«²⁹ In nadaljuje: »Mnogi od njih so se mi prav gnusili, saj so bili neizrečno nesnažni in praskali so se po vsem životu tudi med molitvi-jo. Prav bal sem se, da bi se ne nalezal od njih kaj večnožnih živalic.«³⁰ Po opažanju avtorja so Žide vsi zaničevali, tudi Turkom se je namreč zdel Žid nečist. Norčevali so se, ko so Judje opravljali svoje molitve, kar je pripeljalo do izgredov. Ko so se Judje pritožili, po mnenju avtorja so si to drznili, ker so vedeli, da je pomorska družba Lloyd v večinski lasti judovskega kapitala, je osebje le naredilo red.³¹ Brez komentarja avtor popiše izsiljevanje turškega

²⁵ Fr. R., *Spomin na Benetke, Koledar Družbe sv. Mohora za navadno leto 1882, Celovec 1881, str. 51.*

²⁶ Ivan Navratil, *Kako sem prvič potoval na Dunaj, in Du-najsko mesto, Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1893, Celovec 1892, str. 13, str. 16.*

²⁷ Ivan Križanič, *Štirinajst dni širom sveta, Slovenske Večer-nice za pouk in kratek čas, 44. zvezek, Celovec 1890, str. 22.*

²⁸ Lambert Ehrlich, *Sveta gora Atos, v: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1910, Celovec 1909, str. 53, 56, 61.*

²⁹ Ljudevit Stiasny, *V Carigrad, v: Koledar Družbe sv. Mo-horja za navadno leto 1902, Celovec 1901, str. 58. (v nada-ljevanju: Stiasny, 1902)*

³⁰ Stiasny, 1902, str. 59.

³¹ Stiasny, 1902, str. 60.

uradništva, ki je od Judov zahtevalo »bakšiš« za izkrcanje v Carigradu, saj uradno Turčija ni več dovoljevala priseljevanja v Jeruzalem. Bil je vesel, da se je končno rešil njihove družbe.³²

Jurij Trunk na začetku 20. stoletja obišče Kairo in ko omenja številnost narodov, ki jih lahko srečaš v mestu, posebej izpostavi Jude. V gneči se plašno stiska neizogibni židovski »šaraf« – menjalec denarja – v ozkem kotičku s svojo skrinjico. Toda, opozarja Trunk, židova skrinjica je sicer majhna, toda Žid je navadno milijonar. Še enkrat se piscu utrne asociacija na Jude, namreč ko tamkajšnje trgovce primerja z domačimi židovskimi, pravi: »Ako si skusil, kako so sitni navadno židovski prodajalci v naših gostilnah, potem ti moram reči, proti tem arabskim sitnežem so naši prave nedolžne duše.«³³

Z Judom, tokrat kot konkurentom, se srečamo v dopisu v Kairu živečega Slovenca, ko razlaga gospodarske razmere v mestu in možnosti za naselitev še več Slovencev. V Egiptu je bilo takrat po poročilu pisca 8.000 Avstrijcev in Ogrov, od tega je bilo kar 5.000 Slovencev in okoli 1.000 Judov. Od tega je bilo avstrijsko-ogrskih Židov samo 200, vsi drugi so bili arabski Židje, vendar je bilo zanje ugodneje, da so se razglašali za avstrijske. Po pogodbi je bila namreč zaščitnica katoličanov v Egiptu Francija, Avstrija pa zaščitnica Židov na Jutrovem. »Krščanski Avstrijci ne gledamo z lepim očesom tega razmerja,« piše avtor, »a mednarodna nagodba je nagodba in to tembolj, ker so Judi najbogatejši člen naselbine ter imajo kar desetorico milijonarjev med seboj.«³⁴

Bralci mohorjane se seznanijo tudi s podatkom, kako je obogatela najpremožnejša judovska rodbina Rotschildov. Najemniki so s pomočjo golobov v času Napoleonovih vojn sproti obveščali Rotschilda v Londonu o zmagah in porazih, zato je denarnik lahko uspešno sklepal »svojo kupčijo in špekulacije.«³⁵ Tokrat Rotschild, baron in milijonar, ne nastopa v vlogi umazanega ali kramarskega Žida,

ampak kot naročnik marmornega doprsja papeža Pija IX. Umetniku Jakobu Gutmanu je papež celo poziral.³⁶

Dodatno črno točko si prislužijo tržaški Judje med izgredi leta 1882, ko je Trst praznoval 500-letnico priključitve Avstriji. Slovenci, ki so Trst dojemali kot cesarsko mesto, so v italijanskih iredentistih videli Avstriji nelojalne državljane. Napad proavstrijskih meščanov na sinagogo je bil zato predstavljen kot opravičljiv, saj je bilo v Trstu splošno znano, da je bilo med laškimi iredentisti veliko Judov.³⁷

Eden redkih člankov, v katerem je pisec ovrzel tradicionalno negativno podobo Juda, je prišel izpod peresa dr. Rakeža. V napotkih za izgradnjo zdravih bivanjskih prostorov se razgovori o kužnih boleznih, ki pestijo človeštvo. Med drugim pove, da so v starih časih ob pojavu kuge ljudje dolžili Žide, da so jim vodnjake zastrupili in jih zaradi tega neusmiljeno pobijali in preganjali; vendar je bilo takšno obdolževanje popolnoma nesmiselno, saj je bilo krivo pomanjkanje čistoče.³⁸

Iz napisanega je razvidno, da se je večina mohorskih piscev srečevala z Judi izven slovenskih dežel. V osrednjih slovenskih deželah je bilo še po prvi svetovni vojni Judov malo, če izvajamo Trst in Gorico. Po štetju iz leta 1921 jih je živelo na Slovenskem 860, od tega v Prekmurju 642, v Ljubljani 97, v Mariboru 63, ostali pa po manjših krajih.³⁹

V mohorjani 19. stoletja srečamo Juda v slovenskih deželah samo v povestih in ne v dejanskih življenjskih okoliščinah. Jud v slovenskih povestih je nosilec vseh stereotipov, kot jih srečamo v opisih slovenskih popotnikov in poročevalcev. V zgodbi, ki se odvija v Trstu, se jim pripisuje celo trgovina z belim blagom. Zgodba je imela nalogo, da za-

³² Stiasny, 1902, str. 61.

³³ Jurij Trunk, *Kahira, njeni prebivalci in njih življenje*, v: *Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1908*, Celovec 1907, str. 27, str. 29.

³⁴ K. Pečnik, *Slovenci v Egiptu*, v: *Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1902*, Celovec 1901, str. 54.

³⁵ J. Vrhovec, *Pošta*, *Slovenske Večernice za pouk in kratek čas*, 43. zvezek, Celovec 1889, str. 79.

³⁶ Ivan Steklasa, *Pet zgledov pridnosti, varčnosti in podvzetnosti*, Jakob Gutman, glasovit podobar, *Slovenske Večernice za pouk in kratek čas*, 43. zvezek, Celovec 1889, str. 96-97.

³⁷ J. V., *Razgled po svetu*, *Koledar Družbe sv. Mohorja za prestopno leto 1884*, Celovec 1883, str. 3.

³⁸ Jožef Rakež, *Kakšno bodi naše stanovanje?*, *Slovenske Večernice za pouk in kratek čas*, 45. zvezek, Celovec 1891, str. 43.

³⁹ Janez Marolt, *History of Slovene Jewry (Zgodovina slovenskega judovstva)*, v: *Studia Historica Slovenica*, letnik 2 (2002), št. 2, Maribor 2002, str. 323.

straši slovenska dekleta pred iskanjem zemeljskih blagrov izven meja domače vasi in rojstne hiše. V povesti »Kdor ne uboga, ga tepe nadloga« se kmečki deklič Nežika v želji po lahkomišelnem življenju zaplete v mreže prekupčevalcev z belim blagom, ki jo odvedejo v Trst in od tam dekleta prodajajo v Turčijo in Afriko. V nadaljevanju zgodbe se izkaže, da so preprodajalci deklet judovski trgovci, ki so znali svoje nakane odlično skrivati: »Leta in leta se ni prišlo na sled sramotnemu kupčevanju, in vrši se še sedaj, akoravno se strogo pazi na sumne osebe. Tudi marsikatero slovensko dekle, ki je sedlo nepremišljeno na nastaljene limanice, postalo je na ta način obžalovanja vredna žrtev židovske brezvestnosti.«⁴⁰

V povesti »Zadnji večer« srečamo Juda, ki je že naseljen v slovenski sredini. Zgodba opisuje občutja družinskega očeta Zajca na večer pred izgubo družinske kmetije; izgubil jo je zaradi zadolževanja pri nemškem Židu Švarckopfu, lastniku fužin. Od kar se je naselil v dolini, je Švarckopf z lokavostjo, ki je prirojena temu kramarskemu rodu, kmetom posojal denar. Za obresti je jemal les ali zemljo. »Ko pa je videl, da je dolжник popolnoma v njegovi mreži ter ne more več uiti, je zadrnil mrežo – spravil je posestvo na boben in ljudi je pognal po svetu, ako niso bili voljni, za pičlo plačilo obdelovati lastne zemlje za žida-ptujca«, je sklenil zgodbo pisatelj Ksaver Meško.⁴¹

Viri in literatura

Kdor ne uboga, ga tepe nadloga (Poljska pripovedka). *Koledarček družbe svetega Mohora za prestopno leto 1864*, Celovec 1863

Razgled po svetu. (Od januarja 1898 do julija 1899). *Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1900*, Celovec 1899

Slovenski slovstveni zavodi. *Koledarček družbe sv. Mohora za navadno leto 1870*, Celovec 1869

F. R.: Spomin na Benetke, *Koledar Družbe sv. Mohora za navadno leto 1882*, Celovec 1881.

Glasnik družbe sv. Mohorja. *Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1908*, Celovec 1907

Haderlap, Filip: Razgled po svetu. *Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1891*, Celovec 1890

Haderlap, Filip: Razgled po svetu. *Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1893*, Celovec 1892

Hladnik, Miran, Mohorjeva in njeno leposlovje. Glej: <http://www.ijs.si/lit/mohorj.html>-12

Križanič, Ivan: Štirinajst dnij širom sveta, *Slovenske Večernice za pouk in kratek čas*, 44. zvezek, Celovec 1890

Marolt, Janez: History of Slovene Jewry (Zgodovina slovenskega judovstva). *Studia Historica Slovenica*, let. 2 (2002), št. 2

Meško, Fran Ksaver: Zadnji večer. *Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1902*, Celovec 1901

Pečnik, K.: Slovenci v Egiptu. *Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1902*, Celovec 1901

Rakež, Jožef: Kakšno bodi naše stanovanje? *Slovenske Večernice za pouk in kratek čas*, 45. zvezek, Celovec 1891

Steklasa, Ivan: Pet zgledov pridnosti, varčnosti in podvzetnosti, Jakob Gutman, glasovit podobar. *Slovenske Večernice za pouk in kratek čas*, 43. zvezek, Celovec 1889

Štepec, Marko: Antisemitizem, Evropa in Slovenci. *Slovenci v Evropi. O nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo*, Historia 5, Ljubljana 2002

Trunk, Jurij: Kahira, njeni prebivalci in njih življenje. *Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1908*, Celovec 1907

V., J.: Razgled po svetu. *Koledar družbe sv. Mohora za prestopno leto 1884*, Celovec 1883

Vošnjak, Jožef: Posojilnice na pomoč kmečkemu ljudstvu. *Koledarček Družbe sv. Mohora za prestopno leto 1872*, Celovec 1871

Vošnjak, Jožef: Proti žganju. *Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1886*, Celovec 1885

Vrhovec, J.: Pošta. *Slovenske Večernice za pouk in kratek čas*, 43. zvezek, Celovec 1889

Vrhovec, J.: Razgled po svetu. *Koledar družbe sv. Mohora za prestopno leto 1885*, Celovec 1884

⁴⁰ Žaljski, Kdor ne uboga, ga tepe nadloga, v: *Koledar Družbe sv. Mohorja za prestopno leto 1896*, Celovec 1895, str.13.

⁴¹ Fran Ksaver Meško, Zadnji večer, *Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1902*, Celovec 1901, str. 16.

Žaljski: Kdor ne uboga, ga tepe nadloga. *Koledar Družbe sv. Mohorja za prestopno leto 1896*, Celovec 1895

Zusammenfassung

DAS BILD DES JUDEN IN DEN SCHRIFTEN DER HERMAGORAS IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Obwohl die Juden bereits am Ende des 15. und zu Beginn des 16. Jahrhunderts aus den slowenischen Kernländern Kärnten, Steiermark und Krain vertrieben worden waren, verbreitete sich der Antisemitismus in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts ähnlich wie andernorts in Europa auch unter den Slowenen unaufhaltsam. Der moderne Antisemitismus wurde angestachelt durch die Integration der Juden in die europäische Gesellschaft, die durch neue Gesetze ermöglicht wurde, die bereits seit dem Ende des 18. Jahrhunderts die traditionelle Isolation der europäischen Juden schrittweise abschafften. In Österreich-Ungarn wurden die zentralen Verfassungsgesetze, die die Juden mit anderen Staatsbürgern gleichstellten, im Jahr 1867 erlassen.

Der Antisemitismus wurde durch Intellektuelle, die während ihrer Studienzeit an den europäischen Universitätszentren Juden und dem Antisemitismus begegneten, in das slowenische Gebiet gebracht. Einen entscheidenden Einfluss auf die antijüdische Stimmung in slowenischen Ländern hatte der christlichsoziale Antisemitismus Wiens. In die slowenische Vorstellungswelt gelangte das vom europäischen Antisemitismus geschaffene Bild des Juden durch die Tagespresse sowie durch zahlreiche belehrende bzw. unterhaltende Publikationen, die in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts im slowenischen ländlichen Gebiet verbreitet wurden. Die größte Möglichkeit, um Ansichten, Werte, Meinungen, Ideen usw. in die Vorstellungswelt der Slowenen einzubringen, hatte die katholische Gesellschaft des hl. Hermagoras (Družba sv. Mohorja) mit Sitz in Klagenfurt. Sie hatte sich zur Aufgabe gestellt, die Slowenen zu bilden und zu erziehen und ihre Treue zum Christentum zu bewahren. Mit ihrem preislich günstigen Angebot und einem hervorragend verzweigten Netz, dessen Träger überwiegend Geistliche waren, beherrschte sie seit dem Jahr 1852

den slowenischen Buchmarkt. Die Zahl der Abonnenten der alljährlichen sogenannten „Mohorjana“, der Hermagoras-Jahresgabe – sie beinhaltete einen Kalender für das laufende Jahr, fachspezifische Lehrbücher sowie Unterhaltungsliteratur – wuchs in den Jahren vor dem Ersten Weltkrieg auf rund 80.000 an. Berechnungen haben ergeben, dass jeder Fünfte der damals insgesamt 1.360.000 Slowenen die Hermagoras-Jahresgabe in Händen hielt.

Die „Mohorjana“ hat also in großem Maß das Bild vom und das Verhältnis zum Juden bei der überwiegenden Mehrheit der Slowenen geprägt. Dabei handelte es sich um ein importiertes Bild, denn der durchschnittliche Slowene traf in seinem wirklichen Leben selten einen Juden, außer in den nationalen Randgebieten in Triest, Görz und dem Übermurgebiet. Obwohl sich Juden nach 1867 in ganz Österreich-Ungarn ansiedeln durften, kamen sie nur langsam in die slowenische Umgebung. Daher findet man auch selten Juden in den originären heimischen Erzählungen, für die die Hermagoras besonders bekannt war. Die Verfasser der „Mohorjana“ erlangten ihre Vorstellungen über Juden, die sie der Leserschaft schilderten, auf Reisen, oder der Redakteur vermittelte sie in seinen Berichten über die wichtigsten Weltereignisse des abgelaufenen Jahres. Bei genauem Lesen können wir ein zweifaches Bild des Juden erkennen: eines, das weitgehend an den Osten Europas gebunden war, und eines, das in den Ländern Westeuropas seinen Ursprung hatte.

Am häufigsten wurden in den Publikationen der Hermagoras Juden aus Osteuropa beschrieben – aus Polen, Tschechien, Galizien, der Bukowina, Schlesien und Griechenland. In der Regel ist der Jude, den wir hier antreffen, schmutzig und stinkt, ob es sich nun um einen Juden handelt, den der slowenische Autor auf einem Schiff nach Thessaloniki trifft, im Zug Richtung Polen oder Russland oder bei Streifzügen durch Wien und Prag. Dieser Jude ist ein Synonym für Schmutz, Unordnung und Gestank. Er verleiht gegen hohe Zinsen Geld, verkauft Schnaps und vernichtet als Quell alles Bösen überall, wo er sich niederlässt, die klassischen katholischen Familienwerte: Fleiß, Nüchternheit, Treue, Ergebenheit gegenüber der katholischen Kirche und der Obrigkeit sowie Sorge um das Wohlergehen der eigenen Familie. Daher sucht man auch in den Aufzeichnungen über Ermordungen und Verfolgungen von Juden in den östlichen Ländern und

erzwungene Flucht nach Palästina meist vergeblich nach Ausdrücken des Bedauerns oder des Mitleids.

Zwei Charaktereigenschaften werden geschildert, die bereits im traditionellen Antisemitismus vorkommen und angeblich allen Schichten der Juden in der ganzen Welt eigen wären: erstens die Fähigkeit des Gelderwerbes, die von den Schriftstellern bei sozial niedergestellten Schichten als Krämerhaftigkeit, bei höhergestellten als Geschick bei Börsenspekulationen bezeichnet wird; zweitens der unstillbare Hunger nach Geld, der zur gewissenlosen Ausbeutung der Mitmenschen zwingt.

Berichte über Juden aus Westeuropa finden sich viel seltener in den Hermagoras-Jahresgaben, meist erscheinen sie in Meldungen über westeuropäische Verhältnisse und Ereignisse. Die Vorstellungen vom westlichen Juden sind gebunden an ein unermessliches Kapital, das die Juden angeblich in enger Verbindung mit den Liberalen und den Freimaurern angehäuft haben. Hier geht es nicht mehr um Krämerhaftigkeit, sondern um hohe Geldpolitik. Obwohl es nicht offen gesagt wird, kann man aus dem Ton der Berichte schließen, dass in den Augen der Verfasser die Juden aus den entwickelten Ländern wie Frankreich, Deutschland und Italien viel gefährlicher sind, da sie mit ihrem Kapital angeblich die Justiz und andere Zweige beherrschen. Ein Beispiel dafür ist der Standpunkt zur Dreyfus-

Affäre Ende des 19. Jahrhunderts. Der westliche Jude ist nicht mehr schmutzig und stinkend; dieser Jude bestellt sich, wie Baron Rothschild, die teuersten Kunstwerke, da er sie ja bezahlen kann. Oder aber er verbindet sich – wie die Juden in Triest – mit österreichfeindlichen politischen Strömungen wie dem Irrendentismus. Der deutsche Jude in der Erzählung von Meško kommt durch den Erwerb einer Fabrik in das Kerngebiet des slowenischen ländlichen Raumes und beginnt es zu zerstören. Und wenn der Slowene in den Hermagoras-Publikationen den krämerischen Juden verlacht und verachtet, fürchtet er im Gegensatz dazu den Juden mit Kapital.

Zusammenfassend kann nach Durchsicht des Materials festgestellt werden, dass die Hermagoras-Jahresgaben in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts nur zum Teil Elemente der traditionellen christlichen Gegnerschaft gegenüber dem Judentum in das slowenische Gebiet brachten. Der Antisemitismus in der „Mohorjana“ ist ein zeitgenössischer Antisemitismus, der im Juden den Zerstörer klassischer christlicher Werte, der Familie und des gesunden christlichen Lebens sah.

Schlagwörter: *slowenischer Antisemitismus, Gesellschaft des hl. Hermagoras (Družba sv. Mohorja), zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts*